



ΥΣΤΕΡΟΑΡΧΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ

Υστεροαρχαϊκός ναός Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Καραδέδος

Ο υστεροαρχαϊκός ναός της Θεσσαλονίκης ήταν γνωστός από διάσπαρτα στην πόλη ιωνικά αρχιτεκτονικά μέλη τα περισσότερα από τα οποία προέρχονταν από την εκσκαφή θεμελίων, το 1936, για την ανέγερση διόροφης οικοδομής σε οικόπεδο στη διασταύρωση των οδών Κρυστάλλη και Διοικητηρίου¹. Το τμήμα της κρηπίδας του ναού το οποίο είχε αποκαλυφθεί και οι βάσεις δύο κιόνων καταχώθηκαν βιαστικά, από τον Ν. Κοτζιά, χωρίς καμμία τεκμηρίωση, εκτός από ένα σκαρίφημά του, το οποίο βελτίωσε λίγο ο αρχιτέκτονας Ι. Τραυλός, το οποίο όμως δυστυχώς έχει απολεσθεί.

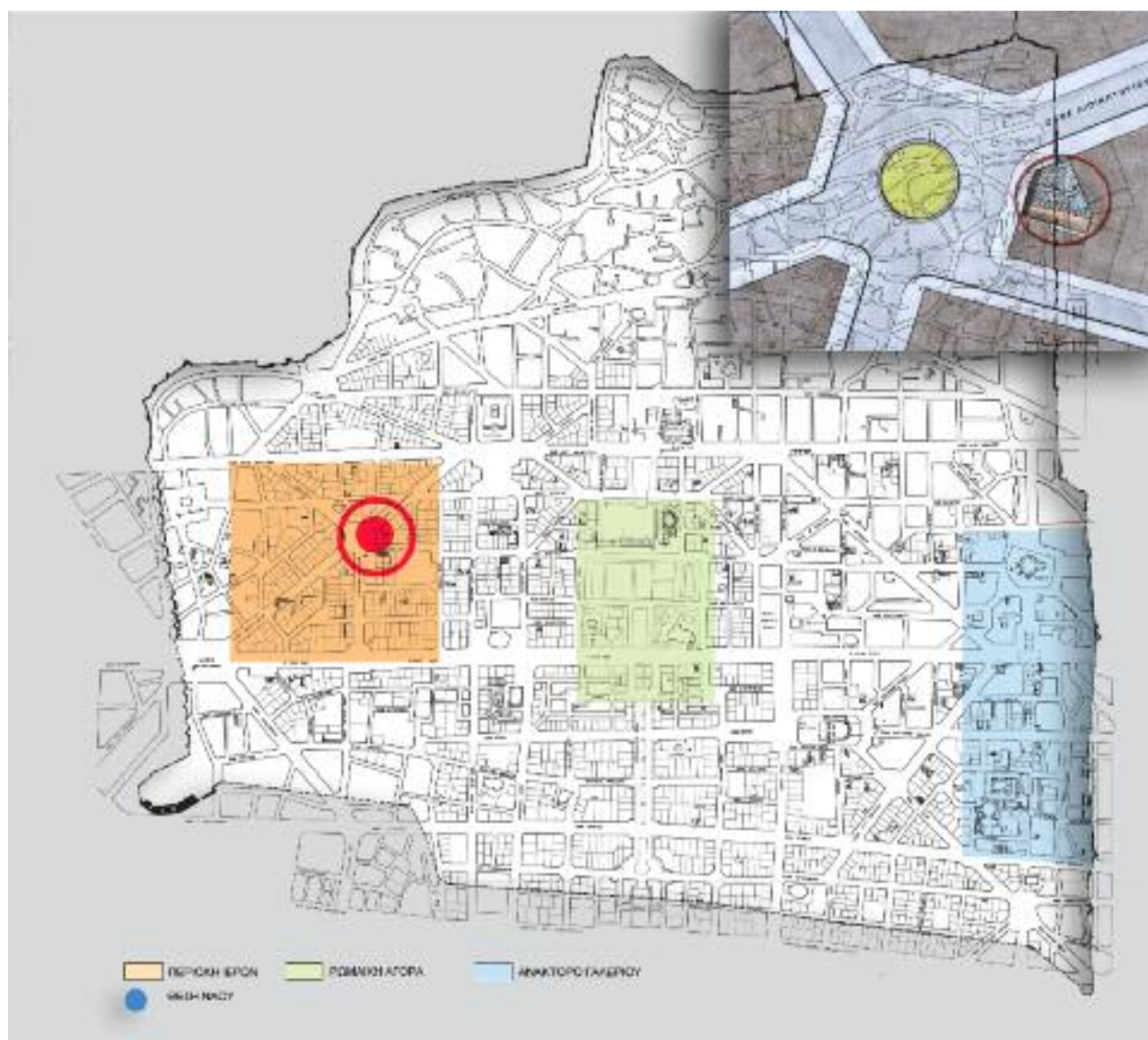
Ο Γ. Μπακαλάκης μελέτησε τα αρχιτεκτονικά μέλη², τουλάχιστον όσα κατέληξαν, μετά από πολλές περιπέτειες, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, και επεσήμανε τη σπουδαιότητα αυτού του σημαντικού μνημείου για τις λατρείες της πόλης. Πιστεύοντας όμως ότι η Θεσσαλονίκη, η οποία κτίσθηκε από τον Κάσσανδρο το 316 π.Χ., ταυτίζεται με τον αρχαιότερο οικισμό της Θέρμης, διατύπωσε την άποψη ότι πρόκειται για ναό του Διονύσου, ο οποίος διαλύθηκε και ξαναστήθηκε στην ίδια θέση στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, όπως προκύπτει από την ύπαρξη αρχιτεκτονικών γραμμάτων αυτής της εποχής επάνω στα αρχιτεκτονικά μέλη. Μάλιστα η ύπαρξη δύο πελώριων γραμμάτων Δ και ΙΘ, πιο ακατάστατων, σε φανερά σημεία δύο κιονοκράνων του ναού, τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το ξαναστήσιμο του ναού επαναλήφθηκε για δεύτερη φορά.

Το 2000, με την ευκαιρία της κατεδάφισης της διόροφης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή, από την αρχαιολόγο Α. Τασιά³, η οποία ξανάφερε στο φως το ανατολικό τμήμα της κρηπίδας του ναού, αγάλματα των ρωμαϊκών χρόνων και πλήθος θραυσμάτων αρχιτεκτονικών μελών, πολλά από τα οποία συνανήκουν με τα ήδη γνωστά, τα οποία φυλάσσονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ο υπόλοιπος ναός συνεχίζει δυτικά κάτω από το οδόστρωμα της οδού Διοικητηρίου.

Το γεγονός ότι: α) στα αρχαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από τουλάχιστον δύο διαφορετικά μνημεία, υπάρχουν γράμματα αρχιτεκτονικά των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, τα οποία προϋποθέτουν διάλυση και ανασύνθεση μνημείων, β) η υποδομή της κρηπίδας είναι κτισμένη με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαματα στη ρωμαϊκή εποχή, γ) εκτός από τα αρχιτεκτονικά μέλη δεν εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή κανένα άλλο εύρημα της αρχαϊκής εποχής, δ) αρκετά αυθεντικά αρχιτεκτονικά μέλη έχουν δεχθεί λαξεύσεις για την προσαρμογή τους στην ανασύνθεση, ε) αρκετά από τα αρχιτεκτονικά μέλη είναι ανακατασκευές της ρωμαϊ-

κής εποχής, οι οποίες μιμούνται πειστικά τα αυθεντικά και στ) σήμερα επικρατεί η άποψη ότι η Θέρμη βρισκόταν μάλλον στο Καραμπουρνάκι⁴ και επομένως περιορίζεται η δυνατότητα ύπαρξης αρχαϊκής φάσης στη Θεσσαλονίκη, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο υστεροαρχαϊκός ναός της Θεσσαλονίκης μεταφέρθηκε από άλλη περιοχή και ανασυντέθηκε στο χώρο των ιερών, δυτικά της αγοράς και δίπλα στο Σαραπείο στον 1ο μ.Χ. αιώνα.

Ο F. Eckstein⁵ είναι ο πρώτος που διατύπωσε προφορικά την άποψη ότι ο ναός αυτός θα πρέπει να συμπεριληφθεί στην κατηγορία των «περιπλανώμενων ναών». Μεταφορές ναών είναι γνωστές από την Αττική⁶, περίπου στην ίδια περίοδο, για πολιτικούς λόγους. Ο ένας από τους ναούς από τους οποίους μεταφέρθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη στη Θεσσαλονίκη θα μπορούσε να βρίσκεται στην Αίνεια, όπως ορθά υποστήριξε ο Μ. Βουτυράς⁷, όπου τεκμηριωμένα από αρχαίες πηγές (Διονύσιος Αλικαρνασεύς)⁸ υπήρχε αρχαϊκό ιερό της Αφροδίτης. Οι πληροφορίες για λατρεία της Αφροδίτης στη Θεσσαλονίκη είναι λίγες και όψιμες. Ο μόνος τόπος στην περιοχή που λατρευόταν η Αφροδίτη από την αρχαϊκή εποχή ήταν η Αίνεια από όπου η λατρεία της όσο και του γιού της Αινεία μεταφυτεύθηκε στη Θεσσαλονίκη.



α.



Αυτοκράτορες (Αδριανός;)

β.



Θεά Ρώμη



Δίας Αιγίοχος

Από επιγραφή, χαμένη σήμερα, πληροφορούμαστε την ύπαρξη στη Θεσσαλονίκη ναού του Καίσαρος, αφιερωμένου, με όλες τις ενδείξεις, στον Ιούλιο Καίσαρα⁹. Είναι πολύ πιθανό οι Θεσσαλονικείς για να εξευμενίσουν τον Οκταβιανό, ο οποίος στο Άκτιο νίκησε τον Αντώνιο με το μέρος του οποίου είχαν ταχθεί, να μετέφεραν το λαμπρό ναό της Αφροδίτης από την Αίνεια στη Θεσσαλονίκη, όπου λατρεύθηκε ο Ιούλιος Καίσαρας ως σύναος θεός με τη μυθική προγονό του Αφροδίτη, μητέρα του Αινεία, γενάρχη του γένους των Ιούλων. Η εύρεση μέσα στο ναό δύο αγαλμάτων αυτοκρατόρων (ίσως Αδριανού) και αγαλμάτων θεάς Ρώμης και Διός Αιγίοχου¹⁰, δεν αφήνει αμφιβολίες ότι πρόκειται για ναό αυτοκρατορικής λατρείας. Αγάλματα Οκταβιανού Αυγούστου και Κλαυδίου – Τιβερίου¹¹, των αρχών του 1ου μ.Χ. αιώνα βρέθηκαν στις δεκαετίες του '30 και '50 μερικές εκατοντάδες μέτρα βόρεια του ναού.

Από τον αρχαϊκό ναό της Θεσσαλονίκης, όπως αυτός ανασυντέθηκε στη ρωμαϊκή εποχή από τα μεταφερόμενα αρχιτεκτονικά μέλη, σώζονται:

Η υψηλή βαθμιδωτή κρηπίδα κατασκευασμένη στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, με τοίχους θεμελίωσης από πωρόλιθο και γέμισμα με τοπικούς αργούς λίθους, κολυμβητούς σε ασβεστοκονίαμα. Ο στυλοβάτης ανήκει στην αρχαϊκή εποχή, ενώ οι βαθμίδες της κρηπίδας και η πλακόστρωση κατασκευασμένες με κακής ποιότητας μάρμαρο, ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή.

Παρά την αποσπασματική αποκάλυψη της κρηπίδας¹², γνωρίζουμε το πλάτος του ναού, το οποίο είναι 13,35 μέτρα, όχι όμως και το μήκος του, καθώς ο ναός επεκτείνεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Διοικητηρίου.

Οι τοίχοι του σηκού είναι τελείως κατεστραμμένοι, όμως μια αβαθής λάξευση στους λίθους της θεμελίωσης ορίζει με ακρίβεια τη θέση και το πλάτος τους. Η μαρμαρίνη πλακόστρωση του δαπέδου του πτερού, η οποία ανήκει στη ρωμαϊκή ανασύνθεση του ναού σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Επάνω στην πλακόστρωση σώζεται ίχνος από τη θέση της πλίνθου του ενός από τους δύο εν παραστάσι κίονες της ανατολικής όψης. Επάνω στο στυλοβάτη του πτερού είναι σημειωμένη με χαράγματα μορφής σταυρού η αρχαϊκή θέση των πλίνθων των βάσεων των κίωνων. Όμως τα μετακίονια διαστήματα της ρωμαϊκής ανασύνθεσης του ναού είναι λίγο μεγαλύτερα από τα αρχαϊκά. Επίσης τα μετακίονια της πρόσοψης είναι μεγαλύτερα από αυτά των πλάγιων όψεων.

Μια πλίνθος “in situ” στη νότια πλευρά του ναού, επάνω στην οποία είναι τοποθετημένη με μολυβδοχόηση μια βάση κίονα σαμιακού τύπου¹³, με μονό τροχίλο, χωρίς ραβδώσεις και με διπλούς αργούς αστραγάλους επάνω και κάτω. Η βάση αυτή είναι αρχαϊκή, προεξέχει από την πλίνθο και προέρχεται από κτίριο μεγαλύτερων διαστάσεων από αυτό από το οποίο προέρχεται η πλίνθος, καθώς και τμήματα μικρότερων βάσεων που βρέθηκαν στην ανασκαφή, οι οποίες είναι εφεσιακού τύπου με διπλό τροχίλο και τρία ζεύγη διπλών αργών αστραγάλων. Η πλίνθος φέρει χαμηλά στις τέσσερις πλευρές της λοξότμητη σκοτία, η οποία καθώς δεν εκτείνεται σε όλο το μήκος των πλευρών σχηματίζει πεσσίσκους στις τέσσερις γωνίες. Το γεγονός ότι το στοιχείο αυτό το συναντάμε και στην ρωμαϊκή εποχή δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η πλίνθος δεν είναι αρχαϊκή.

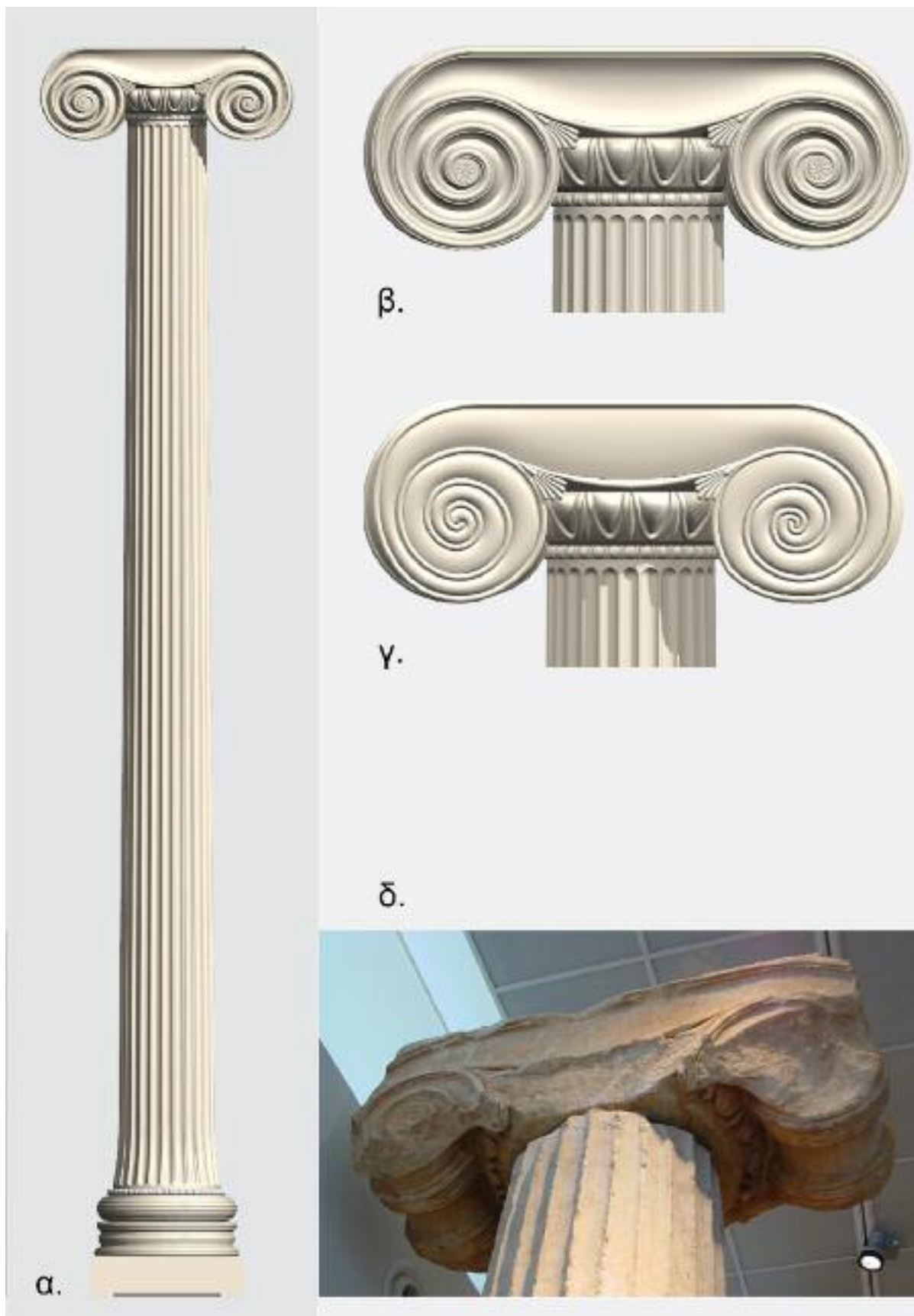
Τμήματα από σπείρες βάσεων κίωνων με κοίλες, οριζόντιες ραβδώσεις, οι οποίες καταλήγουν προς τα επάνω σε αστράγαλο με ωά. Οι σπείρες αυτές τις οποίες συναντάμε τόσο σε μνημεία της Ιωνίας, όσο και σε μνημεία του συνασπισμού των Κυκλάδων, ταιριάζουν σε μέγεθος με τις βάσεις εφεσιακού τύπου. Αντίθετα για να προσαρμοσθεί τέτοια σπείρα στην κατά πολύ μεγαλύτερη σαμιακού τύπου βάση, η οποία βρέθηκε “in situ”, οι ρωμαίοι τεχνίτες, οι οποίοι έκαναν την ανασύνθεση του ναού, λάξευσαν εν μέρει τον επάνω διπλό αργό αστράγαλο για να μειώσουν τη διάμετρό της.

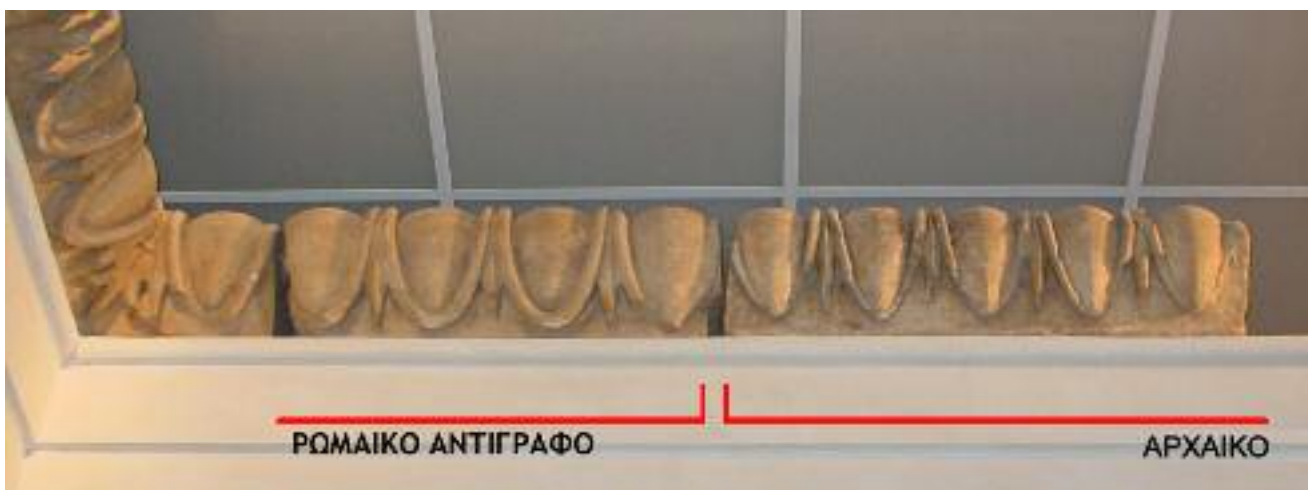


α.



β.





Τρία τμήματα κίωνων, τα δύο από τα οποία φέρουν 26 και το τρίτο 28 γλυφές. Τα δύο σώζουν σχεδόν ακέραια την κάτω βάση τους, η οποία φέρει απόφυση. Οι κίονες ταιριάζουν σε διαστάσεις με τις σπείρες επάνω στις οποίες πατούσαν. Ο διαφορετικός αριθμός γλυφών σε αρχαϊκά μνημεία δεν συνεπάγεται απαραίτητα προέλευση από διαφορετικά κτίρια.

Τρία σχεδόν ακέραια ιωνικά κιονόκρανα και μεγάλο θραύσμα από τέταρτο. Τα δύο μεγάλα κιονόκρανα και το θραύσμα προέρχονται από το ίδιο μνημείο και έχουν κοίλες έλικες από την εξωτερική πλευρά τους και κυρτές από την εσωτερική. Το τρίτο ακέραιο κιονόκρανο έχει μικρότερες διαστάσεις και προέρχεται από διαφορετικό μνημείο καθώς παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις, όπως κοίλες έλικες και στις δύο πλευρές του, διαφορετική διατομή σχοινίων, διαφορετικό αριθμό και διατομή ζωστήρων στα προσκεφάλαια. Και στους δύο τύπους κιονοκράνων η εξωτερική πλευρά είναι περισσότερο επιμελημένη και διακοσμημένη.

Πολλά τμήματα γείσων με ιωνικά ωά, από τα οποία ελάχιστα είναι αυθεντικά αρχαϊκά. Τα περισσότερα είναι πιστές ανακατασκευές της ρωμαϊκής περιόδου και μόνο η έντονη χρήση τρυπανιού χωρίς καμμία προσπάθεια απολάξευσης των ιχνών στο μάρμαρο και ο τρόπος επεξεργασίας των επιφανειών, προδίδει την εποχή της κατασκευής τους.

Ένα τμήμα τοιχοβάτη με αστραγάλους θυμίζει τους Θησαυρούς των Κνιδίων και των Σιφνίων στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς¹⁴.

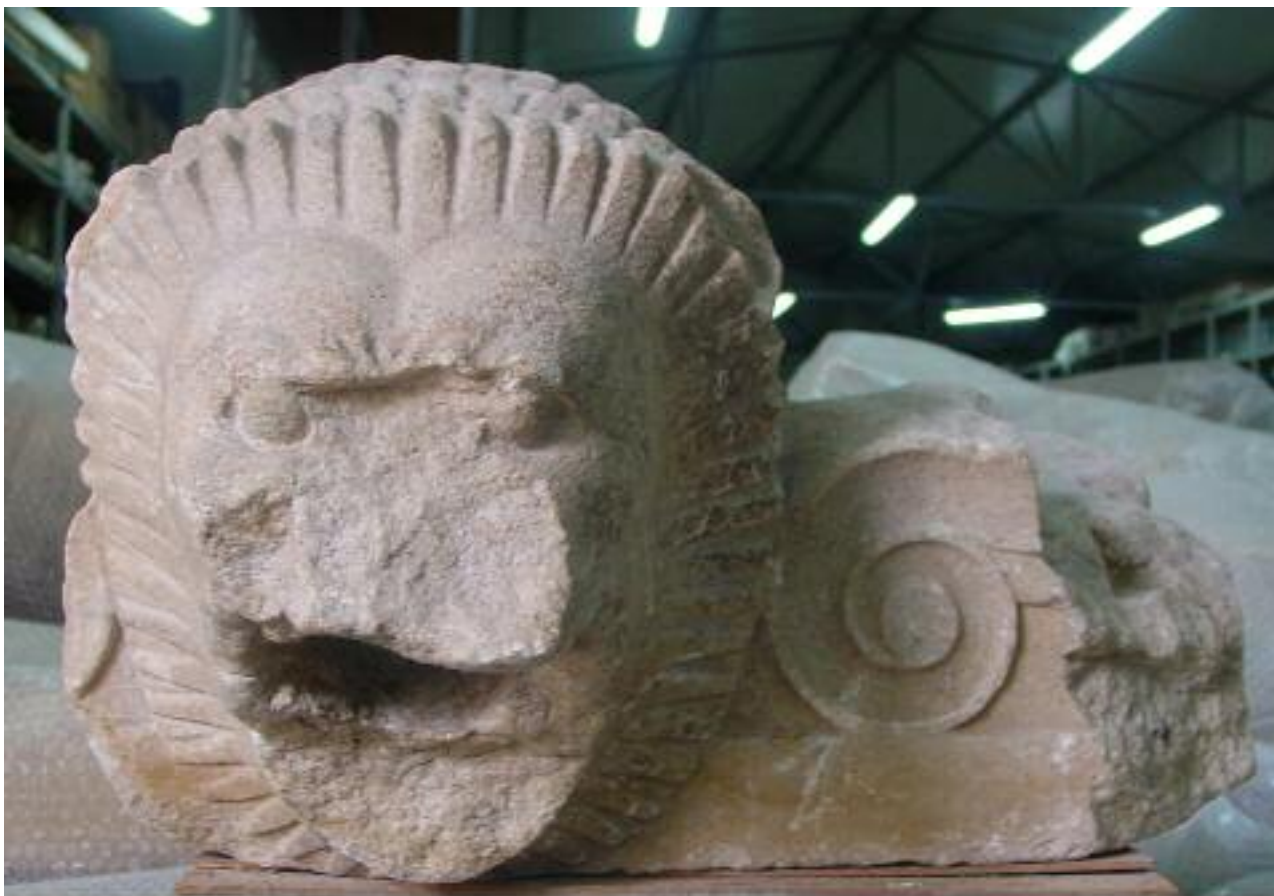
Μικρό θραύσμα επιστυλίου το οποίο δεν μας δίνει σαφή εικόνα της συνολικής μορφής του. Σώζει στο επάνω μέρος αργό αστράγαλο και τμήματα από δύο επίπεδες ταινίες. Το πλάτος της άνω ταινίας φαίνεται να έχει μειωθεί με λάξευση κατά την ρωμαϊκή ανασύνθεση του ναού.

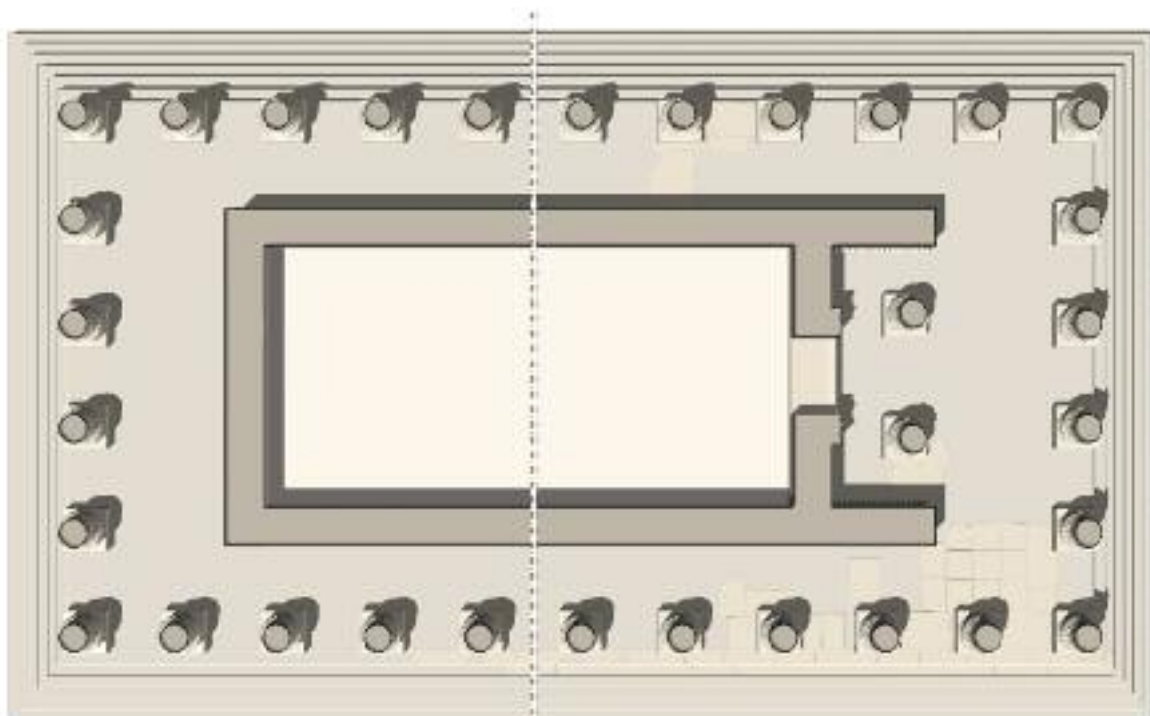
Υδρορροή σε μορφή λεοντοκεφαλής από την αρχαϊκή σίμη.

Πολλά θραύσματα από το κατάκοσμο περιθύρωμα της ανατολικής θύρας του ναού τα οποία προέρχονται από τις παραστάδες το γείσο και κυρίως από το κατώφλι¹⁵.

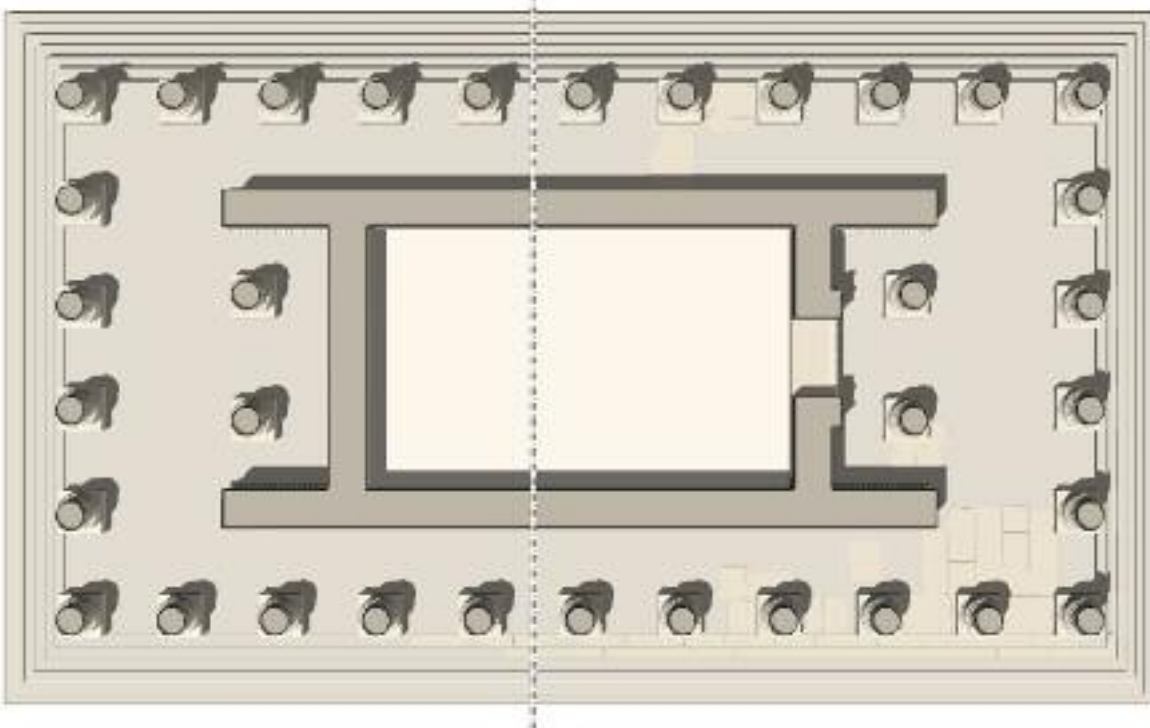
Πολλά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών των οποίων η ακριβής θέση στο μνημείο δεν έχει διασαφηνιστεί ακόμη πλήρως.

Σε πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη που αναφέρθηκαν πιο πάνω, εκτός από τα αρχιτεκτονικά γράμματα¹⁶, έχουμε λαξεύσεις της ρωμαϊκής εποχής για να προσαρμοσθούν στην ανασύνθεση του ναού.





α.



β.

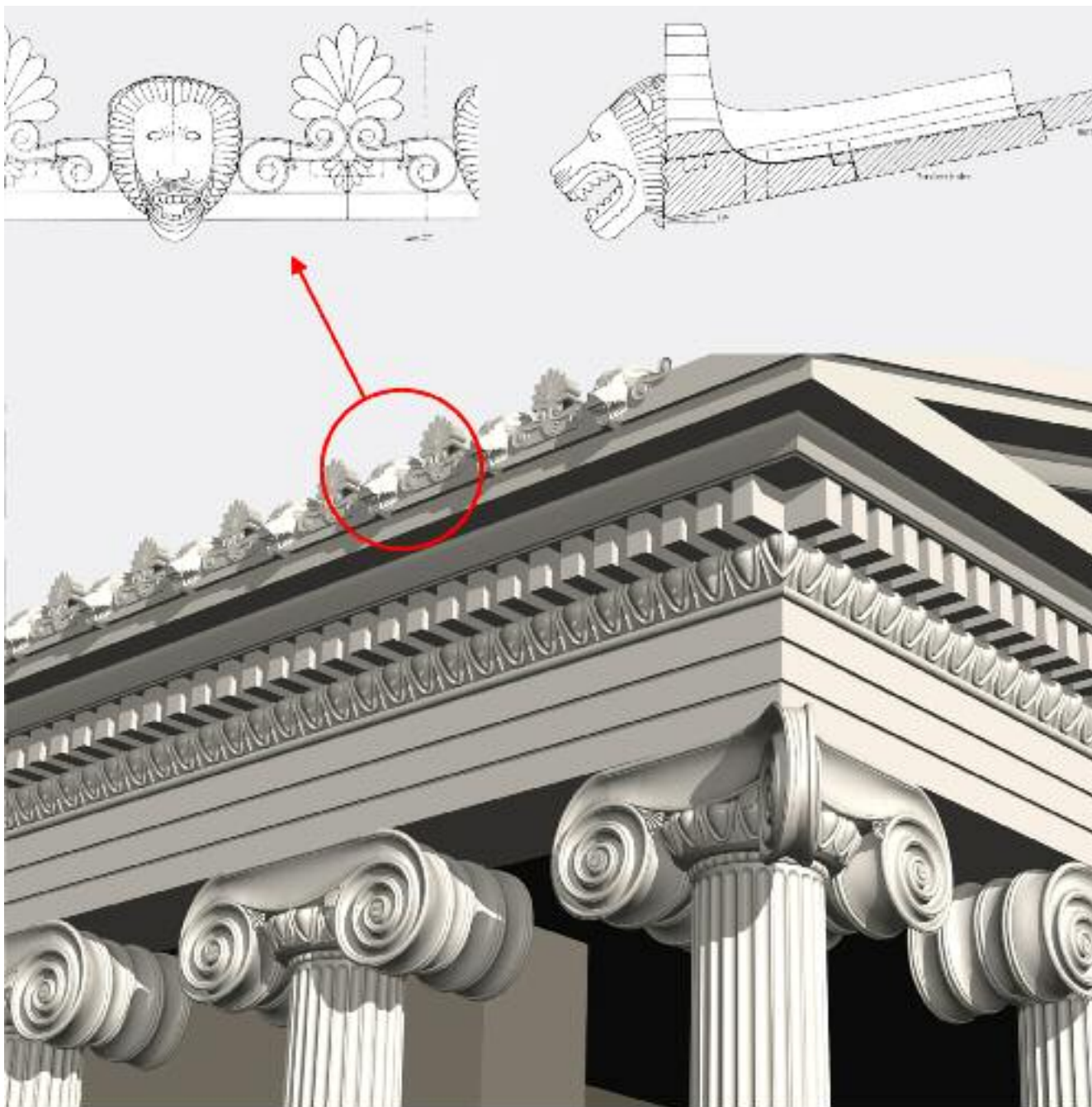


Με τα στοιχεία αυτά και τις πληροφορίες που αντλούμε από το ανασκαμμένο τμήμα της κάτοψης του ναού επιχειρήθηκε η γραφική αναπαράστασή του¹⁷, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες, που προκύπτουν από το γεγονός ότι: α) έχουμε ανασύνθεση μελών από δύο, τουλάχιστον μνημεία, χωρίς να διαθέτουμε καμιά ιδιαίτερη πληροφορία για το καθένα από αυτά, β) το ανασκαφικό υλικό, εκτός από μία πλίνθο και βάση “in situ”, είναι ανακατεμένο, γ) δεν έχει ολοκληρωθεί η αποκάλυψη του μνημείου και δ) δεν έχουν ταυτιστεί ακόμη όλα τα αρχιτεκτονικά μέλη. Για το λόγο αυτό η αναπαράσταση αφορά μόνο στην ανασύνθεση του ναού στη ρωμαϊκή περίοδο και μάλιστα με αρκετές παραδοχές και απλουστεύσεις.

Ο ναός είναι εν παραστάσι περίπτερος, εξάστυλος ή, με δεδομένο ότι δεν έχει αποκαλυφθεί η δυτική πλευρά του, θα μπορούσε να είναι διπλός εν παραστάσι, περίπτερος, εξάστυλος. Στην αναπαράσταση της κάτοψης σχεδιάστηκαν και οι δύο τύποι. Είναι άγνωστος επίσης ο αριθμός των κιόνων στις μακριές όψεις, καθώς είναι άγνωστο ακόμη το συνολικό μήκος του ναού.

Η βαθμιδωτή κρηπίδα είναι αρκετά υψηλή και έχει έξι βαθμίδες. Οι κίονες εδράζονται σε σύνθετες βάσεις, αποτελούμενες από πλίνθο, βάση με διπλό ή μονό τροχίλο και σπείρα με οριζόντιες αυλακώσεις και αστράγαλο. Το καθαρό ύψος των κιόνων, θεωρώντας μια αναλογία κάτω βάσης προς ύψος κίονα 1:10 – 1:12, θα ξεπερνούσε τα επτά μέτρα. Το επιστύλιο θα πρέπει να ήταν τριταίνιωτό και κατέληγε προς τα επάνω σε αργό αστράγαλο.





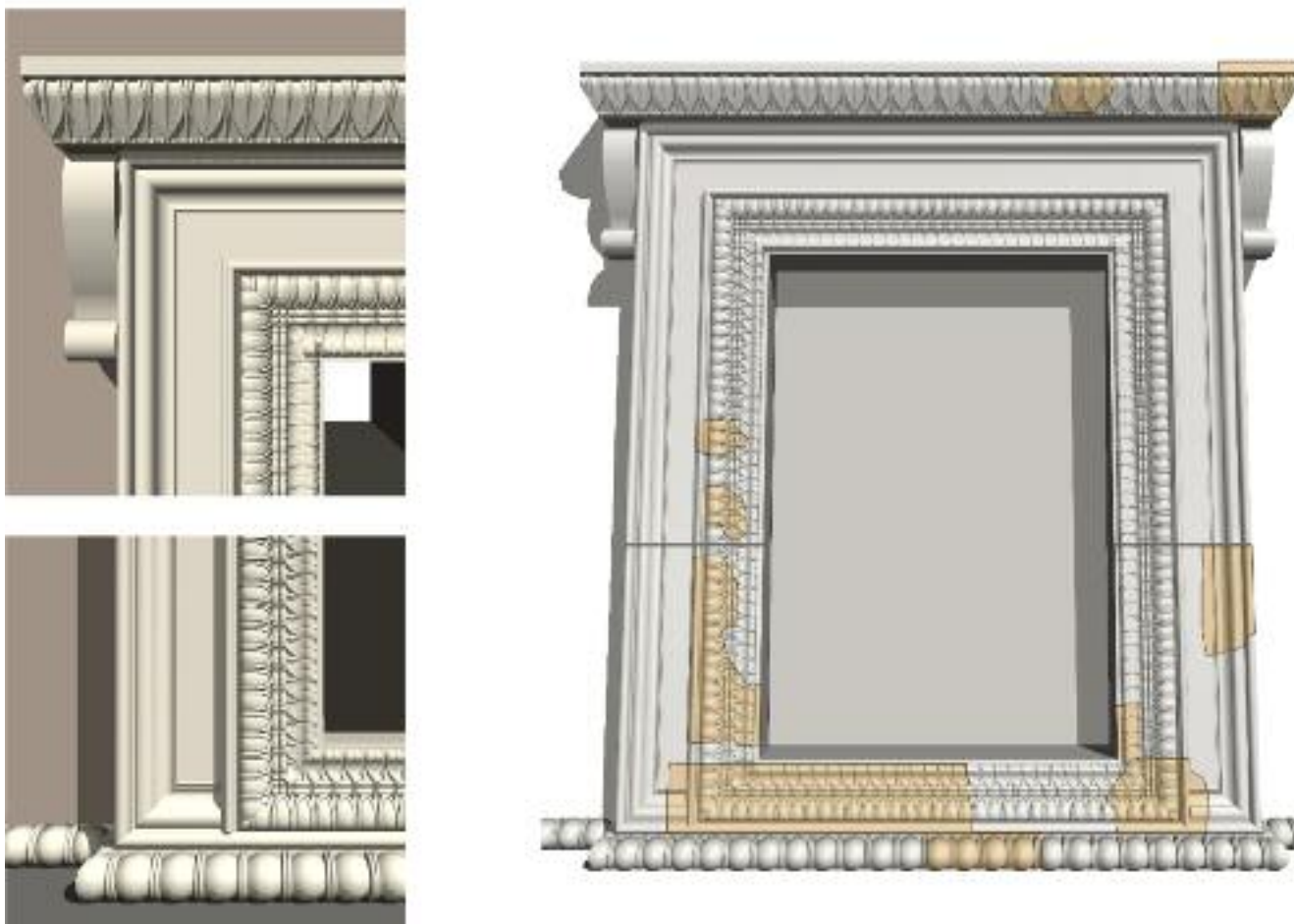
Επάνω στο επιστύλιο εδράζονταν το γείσο με τα ιωνικά ωά. Τόσο το επιστύλιο όσο και το γείσο ήταν δουλεμένα σε δύο κομμάτια κατά την έννοια του πλάτους.

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε έως σήμερα δεν προκύπτει η ύπαρξη ζωφόρου επάνω από το γείσο στις όψεις του ναού. Ένα μικρό κεφάλι νέου των αρχών του 5ου π.Χ. αιώνα, το οποίο ανήκει στο ναό, ο Γ. Δεσπίνης¹⁸ θεωρεί ότι κατά πάσα πιθανότητα προέρχεται από ζωφόρο, της οποίας όμως η θέση θα μπορούσε να βρίσκεται σε άλλο σημείο του ναού. Είναι πιθανότερο αμέσως επάνω από το ιωνικό γείσο να είχαμε γεισίποδες, γείσο και σίμη¹⁹ με τις λεοντοκέφαλες υδρορροές, ανάμεσα στις οποίες, σύμφωνα με αναπαραστάσεις της Α. Ohnesorg²⁰, υπήρχε ζεύγος διπλών ελίκων που υποβάσταζαν ανθέμια.



Το περιθύρωμα²¹ του ναού είναι ένα έργο εξαιρετικής τέχνης, το οποίο αποτελείται από διπλή πλαισίωση. Η εσωτερική περιβάλλει το άνοιγμα της θύρας και από τις τέσσερις πλευρές του και κοσμείται με διπλό κυμάτιο, εσωτερικά λέσβιο και εξωτερικά ιωνικό. Μεταξύ των δύο κυματίων υπάρχει διπλή σειρά αστραγάλων. Η εξωτερική πλαισίωση περιβάλλει μόνο τις παραστάδες και το υπέρθυρο. Κοσμείται με φαρδιά επίπεδη ταινία, κοιλόκυρτο κυμάτιο και αργό αστράγαλο. Το γείσο της θύρας κοσμείται με λέσβιο κυμάτιο, το οποίο παρεμβάλλεται ανάμεσα σε σειρά αστραγάλων κάτω και επίπεδη ταινία επάνω. Από λαξεύσεις οι οποίες υπάρχουν στην κάτω επιφάνεια του θραύσματος το οποίο ανήκει στο δεξιό πέρας του γείσου, προκύπτει ότι το γείσο προεξείχε δεξιά και αριστερά του περιθυρώματος και πατούσε επάνω σε φουρούσια. Από αυτά δεν σώθηκε κανένα στοιχείο, επειδή, όπως προκύπτει από ρωμαϊκές επεμβάσεις στο γείσο, τα φουρούσια μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκαν κατά τη ρωμαϊκή ανασύνθεση του ναού. Στις αναπαραστάσεις το πλάτος και το ύψος της θύρας έχουν σχεδιαστεί κατά προσέγγιση.

Ο ναός τόσο στην αρχαϊκή όσο και στη ρωμαϊκή φάση του ήταν δύστυλος. Με δεδομένο ότι βρέθηκαν δύο ακέραια μεγάλα κιονόκρανα και μεγάλο θραύσμα από τρίτο και οι εν παραστάσι κίονες είναι δύο, τα κιονόκρανα αυτά, παρόλο που φαίνονται υπερβολικά μεγάλα για τα μετακίονια διαστήματα και για τους σωζόμενους κίονες, χρησιμοποιήθηκαν κατά τη ρωμαϊκή ανασύνθεση στην κιονοστοιχία του πτερού. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που οδήγησε τους τεχνίτες της ρωμαϊκής εποχής, τους οποίους φαίνεται να μην τους προβληματίσε ιδιαίτερα η στυλιστική ανομοιομορφία των αρχιτεκτονικών μελών, στην αύξηση των μετακιόνιων διαστημάτων.



Η ρωμαϊκή ανασύνθεση του ναού πραγματοποιήθηκε στον 1ο μ.Χ. αιώνα. Η λεοντοκέφαλη υδρορροή χρονολογείται από τον Γ. Δεσπίνη στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα²² και οπωσδήποτε πριν από το 480 π.Χ. Οι κοίλες έλικες στα ιωνικά κιονόκρανα εμφανίζονται γύρω στο 500 π.Χ.²³ Με δεδομένο ότι τα μεγάλα κιονόκρανα έχουν κυρτές έλικες από την εσωτερική πλευρά τους και κοίλες, που είναι το νεωτερικό στοιχείο, από την εξωτερική, θα μπορούσαμε να τα χρονολογήσουμε στο μεταίχμιο της αλλαγής, δηλαδή στο τέλος του 6ου με αρχές 5ου π.Χ. αιώνα. Το μικρό κιονόκρανο που έχει κοίλες έλικες και στις δύο πλευρές του θα πρέπει να είναι λίγο οψιμότερο.

Το μάρμαρο κατασκευής του ναού είναι κατά πάσα πιθανότητα θασίτικο²⁴. Αν λάβουμε υπόψιν ότι από τους τρεις αρχαίους ναούς που είναι εντοπισμένοι έως σήμερα στη βόρεια Ελλάδα οι άλλοι δύο είναι ο ναός της Παρθένου στην Καβάλα και ο ναός του Ηρακλή στη Θάσο²⁵, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού της Θεσσαλονίκης σε θασίτικο εργαστήριο. Παρά το γεγονός ότι η Θάσος είναι αποικία της Πάρου, μόνο το ένα μνημείο από το οποίο προέρχονται τα μεγάλα κιονόκρανα και η βάση σαμιακού τύπου έχουν επιδράσεις του συνασπισμού των Κυκλάδων. Το δεύτερο μνημείο, από το οποίο προέρχονται η πλίνθος, οι βάσεις εφεσιακού τύπου και οι σπείρες, παρουσιάζει επιδράσεις περισσότερο μικρασιατικές²⁶. Αυτό οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα μεγάλο μέρος της βόρειας Ελλάδας και πολλά νησιά του Αιγαίου βρίσκονταν υπό περσική κατοχή. Έτσι δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι το ένα μνημείο ανήκει στην εποχή πριν από την κατάκτηση των Περσών και το άλλο μετά.





ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», Αρχαία Μακεδονία III, 1983, σ. 33-34, Δ. Γραμμένος – Γ. Κνιθάκης, Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, 21-33, αριθ. 1-29, Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου Τιβερίου – Ε. Βουτυράς, Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I, 1997, 13 κ.ε. αριθ. 1-3
- ² Γ. Μπακαλάκης, «Θερμαίος», ΑΕ 1953-54, Μέρος Α', 221-229, G. Bakalakis, Therme-Thessaloniki, AntK 1. Beih, 1963, 30-34, Γ. Μπακαλάκης, ό.π. σ. 31-43
- ³ Α. Τασιά – Ζ. Λόλα – Ο. Πελτέκης, «Θεσσαλονίκη – Ο υστεροαρχαϊκός ναός», ΑΕΜΘ 14, 2000, σ.227-241.
- ⁴ Κ. Ρωμαίος, «Που έκειτο η παλαιά Θέρμη;», Μακεδονικά 1, 1940, σ.1-7, Μ. Τιβέριος «Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού περί τον Θερμαίον κόλπον», στον τόμο Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 74-78, Μ. Τιβέριος, «Όστρακα από το Καραμπουνάκι», ΑΕΜΘ I, 1987, σ. 247-60, N. Hammond, A History of Macedonia I. Historical Geography and Prehistory, Οξφόρδη 1972, 150-51
- ⁵ Ε. Βουτυράς «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαίου Κόλπου», Αρχαία Μακεδονία VI, Θεσσαλονίκη, 1999, τομ. 2, σ. 1338 σημ. 51, Γ. Μπακαλάκης «Ιερό Διονύσου και φαλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη» ό.π. σ. 34
- ⁶ H. Thomson, Itenerant Temples of Attica, AJA 66, 1962, σ.200, H. Thomson - R.E. Wycherley, The Agora of Athens, vol XIV, 1972 σ.162-163, Ν. Παπαχατζής, Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, τομ. Α', Αττικά, 1974, σ.210.
- ⁷ Ε. Βουτυράς, ό.π. σ.1333 κ.ε.
- ⁸ Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ρωμαϊκή Αρχαιολογία I 49, 4.
- ⁹ Ε. Βουτυράς ό.π., σ.1339
- ¹⁰ Α. Τασιά – Ζ. Λόλα – Ο. Πελτέκης, ό.π. σ. 230 και 234
- ¹¹ Α. Τασιά - Ζ. Λόλα – Ο. Πελτέκης, ό.π., σ. 227
- ¹² Α. Τασιά – Ζ. Λόλα, ό.π. σ. 229 κ.ε.
- ¹³ W. Müller - Wiener, Η αρχιτεκτονική στην Αρχαία Ελλάδα, μετάφραση Μπ. Σμιτ-Δούνα, Θεσ/νίκη 1995 σελ 132
- ¹⁴ G. Gruben, Ιερά και ναοί της αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα, μετάφραση Δ. Ακτσελή, 2000 σ. 96 εικ. 75-76, σ.98, εικ.78,
- ¹⁵ Η ταύτιση του ανατολικού τμήματος του κατωφλιού έγινε από τον καθηγητή κ. Γ. Δεσπίνη, ο οποίος πολύ σωστά παρατήρησε ότι, εκτός από τη φθορά της άνω επιφάνειας του από τη χρήση, το ξεκίνημα της παραστάδας παρουσιάζει μείωση προς τα επάνω. Αυτή η μείωση προς τα επάνω χαρακτηρίζει τόσο τις αρχαϊκές θύρες όσο και τις θύρες άλλων εποχών.
- ¹⁶ Οι δύο τύποι γραμμάτων που παρατήρησε ο καθηγητής κ Γ. Μπακαλάκης δεν πρέπει απαραίτητα να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ο ναός ξαναστήθηκε δύο φορές σε διαφορετικές εποχές.
- ¹⁷ Η επεξεργασία των σχεδίων της αναπαράστασης στον ηλεκτρονικό υπολογιστή έγινε από τους αρχιτέκτονες Αναστασία Καπανδρίτη και Στέλιο Γαλάνη και τον πολιτικό μηχανικό Νικόλαο Τζιμόπουλο.
- ¹⁸ Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Ε. Βουτυράς, ό.π. σ. 13-14
- ¹⁹ Με τη διάταξη αυτή ο ναός της Θεσσαλονίκης μοιάζει με την αναπαράσταση του αρχαιότερου Διδυμαίου (540 – 525 π.Χ.)
- ²⁰ A. Ohnesorg, “Inselionische Marmordächer”, DAA 18, 2(1993)
- ²¹ Για το περιθώριμα του αρχαϊκού ναού της Θεσσαλονίκης βλ. A. Busing – Kolbe, “Frühe griechische Türen” JDI 93, 1978, s. 103 - 106
- ²² Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Ε. Βουτυράς, ό.π. σ. 14 - 15
- ²³ W. Muller – Wiener, ό.π. σ. 135
- ²⁴ Γ. Δεσπίνης – Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Ε. Βουτυράς, ό.π. σ. 13, 15, B. Schmidt-Dounas, “Fruhe Peripteraltempel in Nordgriechenland”, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts 119, 2004 s. 107 - 145
- ²⁵ B. Schmidt-Dounas, ό.π., A. Busing-Kolbe, ό.π., 96 - 106
- ²⁶ Με την άποψη αυτή συμφωνεί η Schmidt-Dounas βλ. B. Schmidt-Dounas, ό.π., σ 144 – 145